

Medier, retorik och känslor

Marie-Christine
Skuncke

TRYCKTA MANIFEST, I 1500-TALETS SVERIGE, som skildrar den danske tyrannens framfart vid Stockholms blodbad; berättelser i tal och tryck, i 1700-talets Frankrike, om kungligheters erotiska utsvävningar eller om revolutionsmännens grymhet; hart när outhärdliga TV- och tidningsbilder, i 2000-talets globaliserade värld, där irakiska män förnedras av amerikanska fångvaktare. Att medier används för att väcka känslor är ett gammalt fenomen, och samtidigt kanske mer aktuellt än någonsin i vår egen bilddominerade tid.

Hur man går tillväga för att väcka känslor lärdes alltsedan antiken ut inom den klassiska retoriken, som åtminstone fram till slutet av 1700-talet var en naturlig referensram för bildade människor i Västerlandet. Finns det något fog för att utropa just 1700-talet till ett »känslans århundrade»? Kan man urskilja något nytt i relationerna mellan medier, retorik och känslor i 1700-talets Sverige? Undersökningsfältet är jättelikt och fallgroparna många; det som följer bör ses som en tentativ skiss.

Jag börjar med några nedslag i retorisk undervisningstradition för att där se på känslornas roll, fortsätter med en diskussion av begreppet »medier» tillämpat på 1700-talet, och prövar så frågan »händer något nytt under 1700-talet?» på tre texter från åren 1771-72, den stormiga skarven mellan frihetstid och gustaviansk tid.

Retorik och känslor: traditionen

Inom den klassiska retoriken har känslorna – grekiskans *pathos* och latinets *adfectus*, affekter – sin givna plats som ett medel att övertyga och

övertala, att uppnå *persuasio*, det som är själva målet för vältaligheten. I Quintilianus *Institutio oratoria* från 90-talet e. Kr. tillmäts affekterna en avgörande roll: »Quo nihil adferre maius vis orandi potest», i Donald A. Russells engelska översättning »Oratory has no more important contribution to make than this.»¹ Quintilianus, som utgår från praxis vid domstolarna, beskriver affekternas verkan. Den domare som är överväldigad av känsla frågar inte efter sanningen i målet:

Of course, Proofs may lead the judges to think our Cause the better one, but it is our emotional appeals that make them also want it to be so; and what they want, they also believe. [...] a judge who is overcome by his emotions gives up any idea of inquiring into the truth; he is swept along by the tide, as it were, and yields to the swift current.²

Ett villkor, säger Quintilianus, för att emotionell påverkan skall uppstå är att den talande själv skall uppleva de känslor som han vill väcka hos mottagarna: »The first thing, then, is that those feelings should be strong in us which we want to be strong in the judge, and that we should ourselves be moved before we try to move others.»³ Quintilianus presenterar en teknik för hur talaren försätter sig i det rätta känslotillståndet genom att i sin inre fantasi visualisera de saker och handlingar som skall framställas. Resultatet blir *enargeia* eller *evidentia*, en åskådighet så stark som om vi såg händelsen med egna ögon.⁴ Den känslointensitet som talaren skapar i sin skildring skall väcka motsvarande emotionella läge hos åhöraren.

Quintilianus menar att känslorna skall vara självupplevda för att uppnå målet att röra mottagaren. Däremot finns hos honom inget krav på autenticitet i känslan; det vore helt irrelevant i den situation han utgår ifrån, advokaten som talar å klientens vägnar. Affekterna har en instrumentell funktion i Quintilianus lära. Det framgår till exempel tydligt när han påpekar att *miseratio*, vädjan till medlidande, inte bör pågå för länge. Verklig sorg mildras med tiden, säger han; den bild av sorg som en talare skapar genom orden försvinner desto snabbare:

If we linger over this image, the listener grows tired of the tears, takes a rest, and returns from his temporary excitement to a ratio-

nal frame of mind. So let us not let the effect go cold, but abandon the pathos once we have brought it to its highest point, and not expect anyone to grieve long for the troubles of others.⁵

Talaren bör vara en skickligt kalkylerande psykolog, som eldar upp åhörarna till en emotionell höjdpunkt, men lämnar affekten i lagom tid för att mottagaren inte skall hinna tröttna och återgå till rationellt tänkande.

Quintilianus *Institutio oratoria* inspirerade generationer av pedagoger i tidigmodern tid. För svenska skolgossars kontakt med retorisk teori på 1600- och 1700-talen stod holländaren Gerhardus Johannes Vossius lilla kompendium *Elementa rhetorica*, en lärobok vars betydelse har lyfts fram av Stina Hansson. Under 1700-talet förekom vid sidan av de latinska upplagorna även upplagor i svensk översättning; kompendiet spreds i två versioner, den ena mer utförlig, den andra (som var den dominerande) i nedbantad form.⁶ Affekterna behandlas i båda versionerna under retorikens första del, uppfinnandet av argument, *inventio*. Kompendietexten har en schematisk, formalistisk karaktär, långt från tankekraften hos Quintilianus.

Båda versioner, den längre och den kortare, inleds med en moraliserande definition. Jag citerar den svenska översättningen: »Nu följa *Affecterna* eller rörelserna, som GUD uti våra sinnen inplantat, [för] at de skola wara såsom pådrifware til ärbara gierningar.» Så räknas affekterna upp, de fyra huvudaffekterna enligt stoikernas mening – glädje över något närvarande gott, hopp om något tillkommande gott, sorg över något närvarande ont, fruktan för något tillkommande ont – samt dessutom vrede, mildhet, »blygd» etc. Därpå följer en föreskrift: »På hwar och en af dessa i synnerhet bör man gifwa achtning, både huru en *affect* upväckes, såsom huru den stillas?»⁷

I den längre versionen illustreras nu föreskriften genom en systematisk genomgång som visar hur var och en av de uppräknade affekterna kan uppväckas. För hoppet exempelvis gäller följande, enligt den första upplagan på svenska (1732): »*Hoppet* upväckes, om man först wisar, at något kan skie, och ofta tilförene är händt: sedan, när man wisar, at nödwändiga medel äro wid handen; omsider då man försäkrar åhörarna om en Gudomelig ynnest, hielp och befördran.»⁸ Kompendiet lär ut hur den som vill väcka hopp skall gå till vissa sökstellen eller *loci*: att någonting är

möjligt, att det är genomförbart, att det har stöd från Gud. Eleverna tillägnar sig en teknik, i det här fallet med fokus på uppfinnandet av argument, vilket följer av att affekterna i samlad form behandlas under momentet *inventio*.

I den nedbantade versionen är det just kapitlen om *inventio* som har kortats ned, till förmån för läran om språk och stil, *elocutio*.⁹ Avsnittet om affekterna avslutas med den citerade föreskriften (»På hwar och en ...«), utan den exemplifierande genomgången av enskilda affekter. Viktigt är dock att affekternas betydelse inskräps i de två versionerna, som båda innehåller föreskriften om att man skall ge akt på hur varje affekt uppväcks och stillas. I båda versioner återkommer affekterna under stilläran apropå den höga stilen (*sublimis*), som sägs vara »tjenligt til *affecternas* upväckande».¹⁰

Vossius *Elementa rhetorica* angavs i skolordningen som obligatorisk lärobok, men det vore missvisande att sätta likhetstecken mellan Vossius och svensk retorikundervisning på skolnivå.¹¹ Att teori och regler, *præcepta*, måste förenas med praktik och exempel, *exempla*, är en gammal retorisk princip. Vi bör dels ta hänsyn till praktiska övningar i trivialskolorna och gymnasierna, dels beakta den enskilda undervisning som till exempel gavs de uppväxande adelsgossarna av informatorer. (Jag tar här inte upp universiteten.) Vad gäller den offentliga utbildningen sattes Vossius kompendium in på ett sent stadium enligt 1724 års skolordning, först i trivialskolans sista klass, men den retoriska teorin hade förberetts av praktiska övningar i stigande svårighetsgrad, och dessa fortsatte under hela skoltiden. Ett viktigt moment var läsningen av klassiska författare, som kommenterades av läraren och gav mönster för elevernas egen textproduktion i tal och skrift enligt principen om efterbildning, *imitatio*.¹²

För den lärare som i Quintilianus och även Vossius anda tog fasta på affekternas betydelse gavs rika tillfällen till exemplifiering i de texter som skolordningen nämner för gymnasiet, till exempel valda tal av Cicero samt Vergilius *Æneiden*.¹³ Ett exempel från Stina Hansson ger en uppfattning om hur »imitationen» kunde gå till. Ungdomarna läser hos Quintus Curtius ett tal av Alexander den store inför ett slag, och de övar sig att själva skriva ett tal som Karl XI håller till sina trupper före slaget vid Lund.¹⁴ I en sådan oration torde affekterna ha haft sin givna plats: det gällde att elda stridsmoralen. Exemplet är hämtat hos Åboprofessorn

Achrelius på 1600-talet och gäller avancerade elever. Tillvägagångssättet bör ha varit likartat i 1700-talets skolor, anpassat efter nivå. I trivialskolans sista klass, till exempel, skulle gossarna enligt skolordningen två gånger i veckan göra »versioner och imitationer» av de auktorer som lästes.¹⁵

För gymnasiet föreskrev skolordningen att eleverna också skulle ägna sig åt *progymnasmata*, retorikövningar med anor från antiken. Flera av dessa gav utrymme för att arbeta med affekter, exempelvis övningar i att lovprisa respektive smäda någon eller något, att tala för eller emot ett lagförslag; övningen i åskådlig beskrivning (*ekfras*) lärde ynglingarna att skapa *evidentia*, den egenskap som Quintilianus tillmätte så stor betydelse i uppväckandet av känslor.¹⁶ Gymnasister fick dessutom hålla orationer inför publik och kunde där skaffa erfarenheter av samspelet mellan talare och åhörare, bland annat på det emotionella planet. – Ett problem för undervisningshistorisk forskning är att komma åt den konkreta verkligheten i klassrummet, som naturligtvis inte alltid stämde med förordningarna. Mycket hängde bland annat på den enskilde lärarens förmåga. En inspirerande pedagog var tydligen Samuel Älf, lektor i värtalighet och poesi i Linköping, som enligt lärjungen Jacob Lindblom förmådde att visa vad som gjorde en text »så lifligt rörande, som ändamålet fordrade». Andra lärare däremot torde ha stannat vid mekaniskt plugg av Vossius figurer, som skulle ge Kellgren varaktig avsmak.¹⁷

Också när det gäller enskild undervisning måste vi räkna med stora variationer, men de pedagogiska grundprinciperna (som betydelsen av imitation och praktiska övningar) verkar ha varit desamma som i den offentliga skolan.¹⁸ Lärjungarna kunde vara söner till adelsmän, ofrälse ståndspersoner och förmögna borgare, eller på toppnivå rikets tronföljare. Ett exempel från Gustaf III:s uppfostran visar vilken vikt affekterna tillmättes i kronprinsens studier. Den trettonårige gossen brevväxlar 1759 med sin guvernör Carl Fredrik Scheffer om värtalighetens nödvändighet för en statsman. Läraren berättar för Gustaf om ett tal från Karl XII:s tid. Året var 1710, det militära läget var kritiskt och statskassan tom. Magnus Stenbock höll då en oration till Stockholms borgare för att vädja om pengar. Om han hade givit en naken bild av situationen, hade han sannolikt misslyckats. Men han talade som orator och lockade fram tårar ur allas ögon. För en statsman, fastslår Scheffer, består värtalighets-

konsten i vissa fall i att »lägga fram för människornas ögon illusioner ägnade att röra dem, gripa dem, förföra dem». ¹⁹ Guvernörens ord ligger i linje med Quintilianus uppfattning.

Kvinnor i 1700-talets Sverige var med få undantag uteslutna från skolundervisning, och helt från universitetsstudier. Ändå, som Ann Öhrberg har visat, framträdde ett icke ringa antal kvinnor som retoriskt skickliga författare, bland annat med förmåga att arbeta med affekter. ²⁰ Hur de tillägnade sig retoriska färdigheter är en svårutredd fråga. Flickor från högreståndsfamiljer hade ibland tillgång till brödernas informatorer; så skedde i viss mån för Hedvig Charlotta Nordenflycht. Av stor betydelse var praktisk skolning, genom konversationen i adliga salonger, genom brevskrivning hos både elit- och mellanskikt, som gav tillfällen att uttrycka och avhandla känslor; också här var imitation en central princip. Efterbildning bör ha spelat en avgörande roll även för de damer från medelståndsfamiljer som skildrade sorg eller glädje i begravnings- och bröllopsdikter; man lärde sig att skriva tillfällesdikt genom att umgås i en miljö där genren hade sin givna plats. ²¹

Sammantaget är jag böjd att tro att affekterna under 1700-talets gång behöll sin roll inom formell och informell retorikundervisning, även om det är omöjligt att dra säkra generella slutsatser.

Medier i svenskt 1700-tal

Termen retorik var välbekant för 1700-talets svenskar, ofta med negativa förtecken i motsats till honnörsordet vältalighet. Termen *medier* är däremot främmande för 1700-talssvenskan och mig veterligen för samtida europeiska språk. ²² En studie av medier i svenskt 1700-tal förutsätter därför att man problematiserar själva begreppet.

Som utgångspunkt för diskussionen väljer jag Peter Burkes *The Fabrication of Louis XIV* (1992). Burke undersöker politiska medier i tidigmodern tid, närmare bestämt hur en rad olika medier användes för att bygga upp bilden av Ludvig XIV i kampen för att etablera och legitimeras en enväldig monarki i Frankrike. Han utgår från en kommunikationsmodell: »who was saying what about Louis to whom, through what channels and codes, in what settings, with what intentions, and with what

effects». Medierna identifieras som »the channels and codes [...] of persuasion».²³ Formuleringen är dock glidande; Burkes exempel tyder på att han snarast avser »the channels of persuasion». Perspektivet är retoriskt, mediernas syfte är att åstadkomma *persuasio*. Burke räknar upp olika typer av medier: visuella, alltifrån målningar och statyer till medaljer, gravyrer och gobelänger; verbala, både muntliga, som predikningar och tal, och skriftliga, som poem, historieverk och tidskrifter; multimediahändelser som baletter, operor, hovfester; samt olika slags ritualer kring kungens person.²⁴

Burkes kommunikationsmodell och hans breda grepp över olika typer av medier tycks mig användbara också i studiet av svenskt 1700-tal. Dock behövs kompletteringar på skilda punkter. Ett försök till översikt över olika slags medier i 1700-talets Sverige skulle kunna se ut som följer: verbala medier, såväl muntliga (predikningar, offentliga tal, skvaller), som skriftliga – i det senare fallet bör man skilja mellan dels tryckta medier, till exempel allmänna kungörelser, tidningar och tidskrifter, pamfletter, dels handskriftscirkulerande texter;²⁵ visuella medier, som målningar, gravyrer, medaljer; auditiva medier, som visor, musik vid officiella högtider; och »multimediaspelspel» som hovfester och operor. Listan kunde göras mycket längre, och kategorierna är inte vattentäta: predikningar och tal blev ofta tryckta, liksom visor, och de allmänna kungörelserna lästes upp i kyrkan,²⁶ medaljer använder både visuella och verbala uttrycksmedel, visor både auditiva och verbala medel.

Det är värt att reflektera över olika led i kommunikationsmodellen. Avsändaren är hos Burke tydligt inringad, en krets kring Ludvig XIV som systematiskt bygger upp bilden av kungen. Den som arbetar med svenskt 1700-tal konfronteras ofta med anonyma produkter, exempelvis i djungeln av politiska handskrifter eller av tryckta pamfletter. Problematiskt är inte minst mottagarledet. Det går ofta att utifrån bevarade texter och artefakter resonera sig fram till vilka målgrupper som avsågs, men den frågan måste skiljas från spørsmålet om vilka som var de faktiska, empiriska mottagarna och hur de reagerade. Där kan svårigheterna vara stora för exempelvis pressforskaren.

Perspektivet hos Burke är som sagt retoriskt, naturligt nog med tanke på hans undersökningsobjekt; mediernas mål är »persuasion». I ett brett 1700-talsperspektiv måste man räkna med att medier också kunde

vara kanaler för annat än övertalning. Forskaren kan ha glädje av att snegla på definitioner av nutida medier. *Nationalencyklopedin* (1994) definierar »media» eller »medier» som »kanaler för förmedling av information och underhållning», med en hänvisning till artikeln »massmedier». ²⁷ Både »information» och »underhållning» var relevanta mål också för 1700-talsmedier – information i till exempel nyhetstidningar, underhållning bland annat i folkböcker och skillingtryck. Även i det här fallet finns överlappningar mellan olika kategorier. En tidskrift kunde exempelvis förena didaktiskt budskap och underhållning. ²⁸ Och gränsen är ofta svävande mellan information och opinionsbildning.

Definitionen från Burke bör alltså breddas för att kunna tillämpas på svenska 1700-talsmedier: »channels of persuasion», men också »of information», »of entertainment». Utifrån denna bas kan vi ställa frågan om känslornas plats i 1700-talets medier. Spelade de en ny roll i förhållande till tidigare epoker? Vi måste först konstatera att känslorna inom vissa sektorer lyser med sin frånvaro. Ta en tidning som *Stockholms Wecko-Blad*, årgången 1771. Ett nummer består av två blad, det första, »Lärda Saker och Rön», inriktat på populärvetenskaplig, didaktiskt färgad information (en stående spalt har rubriken »Läkaren»), det andra, »Politie- och Commerce-Tidningar», med upplysningar för näringslivet (växelkurser, torgpriser, taxor) samt befolkningsstatistik. ²⁹

I den mån affekter förekommer i medierna, verkar de i många fall användas enligt traditionella mönster. I tidningar av *gazette*-typ som *Stockholms Post-Tidningar* är känslan frånvarande eller starkt kontrollerad uppifrån. Mediebilden av kungamakten byggs upp enligt samma *ancien régime*-mallar som Peter Burke iakttagit, genom tal, tillfällestryck, gravyrer, medaljer, äreportar, hovfester med mera, som skall väcka känslor av glädje eller sorg, av beundran och förundran. ³⁰ Var kan man tänkas finna någonting nytt? Jag skulle vilja föreslå några spår. Vad gäller politiska medier börjar nya sociala grupper ta till orda under tryckfrihetsåren 1766-72, och de piskar upp känslorna i sin kamp mot adelns privilegier, ett par decennier före Franska revolutionen. ³¹ Också inom religiösa medier kan man förvänta sig nya utvecklingar; problemet religion och känsla behandlas på annat ställe i denna volym, och jag avstår från att här ta upp det. Ett tredje, mer specifikt spår, kunde vara periodiska skrifter som inte utgavs av myndigheterna eller någon intressegrupp utan av en enskild

individ; här skulle det kunna finnas utrymme för nya former av känslouttryck.

Jag går nu över till att pröva relationerna mellan medier, retorik och känslor i tre textexempel, alla hämtade från tryckta medier åren 1771-72.

Royalistisk glädje 1771

Våren 1771 är det politiska läget extremt spänt i Sverige. Sedan flera år rasar ett mediekrig, där en av huvudfrågorna gäller kungamakt kontra riksdagsmakt. Nu har Adolf Fredrik plötsligt avlidit, och den nye kungens ställning är högst osäker. Rykten sprids att Gustaf III vill återinföra envælde, att han är nöjeslysten och slösaktig. Den 25-åriga kungens position försvagas av att han befinner sig utomlands, i Paris.

I detta läge rapporterar det franska sändebudet i Stockholm till sitt hov att »man», det vill säga den rojalistiska propagandan, har »låt it trycka och sprida bland publiken» utdrag ur två brev från Gustaf III, till kanslipresidenten Ekeblad och överstemarskalken Bielke (april 1771). Mycket riktigt återges extrakt ur kungens båda skrivelser i ett anonymt *Bref I från en Wän i Stockholm, til en Wän på Landet [...]* (Stockholm 1771, fyra sidor i kvartformat). En upplaga av »brevet» trycks även i Norrköping, som tvåsidigt flygblad. Rojalisten Gjørwell presenterar skriften i *Swea-Rikes Krönika* (en bilaga till hans tidning *Almänna Tidningar*) i april 1771. Gustaf III:s forne guvernör Scheffer, som befinner sig med honom i Paris, har sannolikt gett instruktioner för publiceringen.³²

Fiktiva brev har, som Ingemar Carlsson påpekar, gamla anor inom politisk litteratur, bland annat brev avsända från ett politiskt centrum till en god vän på landet; exempel kan ges från frihetstiden.³³ I »brevet» från 1771, daterat den 30 mars, handlar det om att vederlägga beskyllningarna mot kungen och framställa hans person i ljus dager. Målet är *persuasio*, och här är affekter ett medel. Hopp, glädje, entusiasm skall uttryckas i texten och väckas hos mottagaren. Brevet har drag av både deliberativ och lovprisande retorik.

Inledningen klargör den fiktiva situationen. Brevskrivaren i Stockholm informerar adressaten om senaste nytt. Vännen på landet har redan genom *Stockholms Post-Tidningar* fått den »glädjefulle och högst efter-

längtade» nyheten från Paris om kungens höga välmåga, men han är ännu inte bekant med det som i Stockholm är »ämnet af alla Samtal» och »ej utan glädjetårar kan omtalas», nämligen Gustaf III:s brev till Ekeblad och Bielke. Brevskrivaren och mottagaren placeras genast i en mediekontext (tidningen, samtalen), och känslösträngen slås an från första början (»glädjefulle», »glädjetårar»).

Så presenteras de båda breven, med citat och referat. Det första, till regeringschefen Ekeblad, dementerar ryktena om enväldestendenser. Det andra, till Bielke, högste ansvarig för hovet, desarmerar talet om flärd och slösaktighet; detta är textens kärna. Nästa parti inleds med ett direkt tilltal som engagerar adressaten: »Döm nu sjelf, min Wän, om wi hafwe orsak, at glädjas och hoppas.» Brevskrivaren räknar upp en rad förnuftsskäl som gör glädje och hopp befogade: kungens alla goda personliga egenskaper och politiska föresatser. (Man erinras om Vossius föreskrifter för hur affekter kan uppväckas genom att man använder vissa argument.) Brevet mynnar ut i en känsloladdad appell:

Huru skulle en sådan Konung, af det Svenska Folket, annorlunda kunna emottagas, än med öppna hjertan och en helig trohet. Komme fördenskull vår GUSTAF så snart i våra Armar, som desse wisseligen [= med säkerhet] skola bära och vårda Honom! Och hwad äge wi wäl kärare; eller hwad göres oss wäl bättre behof, i denna Tid, än en Konung af GUSTAFS Tänkesätt; med GUSTAFS Hjerta? Lefwe Han länge! Regere Han lycksaligt!

Här målas en panegyrisk bild av kärleksbandet mellan Gustaf och undersåtarna, med hjälp av utrop, frågor, parallella konstruktioner, upprepningar av namnet GUSTAF, med versaler. Pronomenet »wi, vår» skapar samhörighet. Folkets »hjertan» svarar mot Gustafs »Hjerta» (med stort H), undersåtarnas armar skall bära honom.

Sista stycket förflyttar så att säga läsaren till en metanivå. Brevskrivaren reflekterar över sitt eget skrivsätt:

Ursäkta, min Wän, dessa och flera utrop. De höra ej Brefstilen till: Jag wet det. Men jag har ej heller skrifwit detta Bref, wid det jämna sinnes lugn, som jag wanligt wis äger, då jag skrifwer til mine

Wänner. Hela min Sjal är uprörd, och liksom utom sig, hwadan ock mine uttryck, i detta Bref, äro deremot swarande. Ej under, de hafwa flutit av en warm känsla, av fri böjelse, och gladaste pligt emot en Konung, som tilhörer Oss med samma rättighet, som wi Honom.

Jaget ber om ursäkt för att han bryter mot *decorum* (ett centralt retoriskt krav): de många utropen passar inte brevstilen. Förklaringen är hans sinnesstämning – »upprörd, och liksom utom sig» – , han upplever verkligen det han skriver. Brevskrivarens trovärdighet, hans *ethos*, stärks, och känslointensiteten höjs ytterligare.

Några reflexioner avslutningsvis. De retoriska figurerna i det citerade stycket (utrop etc.) hörde hemma i den »höga» stilen. En brevställare i den franska aristokratiska traditionen, översatt till svenska 1755, bannlyser uttryckligen sådana figurer från brevstilen.³⁴ Å andra sidan bör de många exklamationerna ha känts välbekanta för de läsare som var förtrogna med den nya sentimentala romanen i Richardsons eller Rousseaus tappning. Ett kännetecken för den gustavianska propagandan och Gustaf III:s egen vältalighet är den höga känslotemperaturen, med »hjärta» som nyckelord. Sven Delblanc ser här ett samband med tidens passionspsykologi.³⁵ Kanske har något av den nya känslösamma stilen smittat av sig på den rojalistiska propagandan.

Ofrälse indignation 1771

Vi går fram något halvår i tiden. Kungen är hemkommen, en riksdag pågår, den politiska splittringen är maximal. Högst på dagordningen står en annan av tidens stridsfrågor: adelns privilegier. Radikala ofrälse grupper ifrågasätter adelns ensamrätt till högre civila och militära ämbeten – krav som hotar själva ståndssamhället.³⁶ I september utkommer en anonym pamflett, *Den Ofrälse Soldaten*, som brännmärker adliga officerares övergrepp mot meniga soldater (Stockholm 1771, 15 sidor i kvartformat). Skriften väcker en våg av indignation, den går ut i två upplagor om totalt 3 000 exemplar, en hög siffra. Författaren visar sig vara Lars Anders Chierlin, 32-årig stadsmathematicus och lärare vid naviga-

tionsskolan, efter flerårig militär tjänstgöring i flottan. Chierlin blir åtalad för pamfletten; i kraft av offentlighetsprincipen utges rättegångsprotokollen, vilket ytterligare spår på intresset.³⁷

Också *Den Ofrälse Soldaten* har formen av ett brev. Fiktionen är att en gammal underofficer, Carl Eric Saktmodig, skriver till sin brorson för att avråda honom från att välja soldatbanan: villkoren är omänskliga, lönen usel, och möjligheterna till avancemang obefintliga eftersom officersposter är reserverade för adeln. Pamfletten innehåller samtidigt en indirekt uppmaning till riksdagen att arbeta för att högre ämbeten skall öppnas för ofrälse. Det handlar alltså om deliberativ retorik, samt även om domstolsretorik: adliga officerare, som kollektiv, sitter på de anklagades bänk. Också här ett målet *persuasio* och affekter ett medel. Den känsla som dominerar är indignation.

Underofficern går etapp för etapp igenom den tillvaro som väntar brorsonen om denne söker sig till hans regemente. Det börjar med värvningen:

Will du ock intet med godo *Capitulera*, torde hända at Adelige *Officeraren* låter Profossen hantera dig, som Ofrälseman, wärre än i det grofwaste och hedniska slafwerie, låter bakbinda dig och på bara kroppen prygla, så benen må bräckas och blodet strömwis förrinna; och [för] at, under alt detta, förekomma dit ropande och skri, lägga dig en fördömelig kaffe i munnen, med flere dylike omänskligheter som här torde på en fri Medborgare utöfwas, tils han för en ringa påtrugad penning, säljer sin ädlaste Frihet.³⁸

För att levandegöra adelns barbariska metoder tillgriper Chierlin den åskådliga beskrivningen. Vi får se profossen (den person som verkställde kroppsstraff) bakbinda rekryten och prygla honom på bara kroppen, vi ser »blodet strömwis förrinna» och kavlen läggas i ynglingens mun. Chierlin hade varit elev vid Linköpings gymnasium (tydligt någon tid innan Samuel Älf tillträdde som lektor i värtalighet), och han kan där ha övat sig att skapa *evidentia*. Han kan där också ha lärt sig tekniken att använda jämförelser när man vill »förstora» det man talar om: »wärre än i det grofwaste och hedniska slafwerie». Också alliteration tillgrips, ett verkningsfullt medel vid högläsning: »benen ... bräckas ... blodet». Den

åskådliga beskrivningen eskalerar i en senare etapp på soldatens bana, då »den olyckliga människans kropp, måste af Fältskärerne omlagas, kjöttknölarne, som på ryggen fasel[igen] swullnat, uppskjäras och de Stockade blodlefrar knippetals uttagas».³⁹

Chierlin skildrar medkännande den ofrälse underofficeren, som »med all sin skickelighet skal gråna under Korsgewäret». Mot detta ställs den ironiska beskrivningen av »den Adelige Herren», som »födes til werlden med fullkomlig *merite* och skickelighet, samt således är i kolten färdig at emottaga öfwerbefäl til at anföra Soldater emot Rikets fjender».⁴⁰ Chierlin arbetar med beprövade – och effektiva – retoriska grepp.

Nytt i *Den Ofrälse Soldaten* är det ideologiska budskapet. I det första citatet ovan möter vi honnörsorden »en fri Medborgare», »sin ädlaste Frihet», uttryck som gör orättfärdigheten i behandlingen av rekryten än mer upprörande. Soldaten är inte bara undersåte utan en medborgare med *rättigheter*. Uttrycken »fri Medborgare» och »fri Svensk man» återkommer flera gånger i texten. Underofficeren uppmanar sin brorson att »förnuftigt värdera de Rättigheter [vilka] dig däremot som fri Ledamot i Samhället odisputabelt tilhöra».⁴¹ Mot dessa rättigheter förbryter sig adliga officerare. Sakernas tillstånd måste ändras.

Ett fruntimmers tårar 1772

Ett år senare, under hösten 1772, utgavs i Stockholm en tidskrift med titeln *Brefwäxling Emellan Twänne Fruntimmer, Den ena i Stockholm Och Den andra på Landet [...]*⁴² – återigen brev mellan huvudstaden och landet, men denna gång mellan kvinnliga, inte manliga vänner. Vid jul 1772 hade 24 nummer utkommit, vilket vart och ett bestod av fyra sidor i kvartformat. (Fortsättningar följde 1773 under andra titlar, men jag begränsar analysen till sviten från 1772.) Författaren har identifierats som en kvinna, Catharina Ahlgren, 38 år, ofrälse liksom Chierlin, ensamstående efter skilsmässan från löjtnant Ekerman, med fyra barn att försörja. Hon kom från ett förmöget medelståndshem men hade sjunkit i fattigdom. Författarskapet bör ha varit ett sätt för henne att skaffa inkomster. Om Catharina Ahlgren och hennes tidskrift har Margareta Björkman skrivit en kommande monografi.⁴³

Brefwäxling Emellan Twänne Fruntimmer kan beskrivas som en korsning mellan två genrer, essätidskriften av *Spectator*- eller *Argus*-typ och den sentimentala brevromanen. Från essätidskriften känner vi igen greppet med en auktor – »Argus» hos Dalin, »Adelaide» hos Ahlgren – som kommenterar samtida seder, växlar fritt från ett ämne till ett annat och lägger in andra texter i sin egen. En blinkning till *Argus* finns i slutet av svitens sista nummer när Adelaide typografiskt åskådligt »kasta[r sin] penna».⁴⁴ Från brevromanen igenkänns den fiktiva korrespondensen under en längre tidsperiod (inte som i de förra exemplen ett enskilt polemiskt »brev» som eventuellt framkallade »svar»). Kvinnan i Stockholm, Adelaide, skriver brev till sin väninna på landet, Selima. Till Selima sänder Adelaide också andra texter, ofta brev från sig själv och andra, men även dikter samt inte minst avsnitt ur romanen *Det olyckliga Fruntimret, eller Elisabeth Windhams bedröfweliga öden*, ett slags följetong som tycks vara översatt från engelska eller franska och som inte blir avslutad inom sviten 1772. Man kan anta att Ahlgren lärt sig att skriva bland annat genom omfattande läsning av samtida litteratur.

Dalins *Argus* är gärna didaktisk, men det finns en munter grundton hos honom. Utmärkande för Adelaide är det känslösamma tonläget. Det är glada nyheter som hon meddelar i tidskriftens första nummer: tack vare en okänd välgörare har hennes tidigare olyckor plötsligt vänts till lycka. Men tonen är allvarsam. Adelaide lovprisar vänskapen, det som förenar henne med den »oförlikneliga» adressaten:

. wänskap! Ack heliga namn! . . . O dyra namn! Så litet kändt i vårt tidewarf! . . . hwilken hugnad för oss sjelfwa, hwilken belöning! hwilken wällust at smaka den inom oss, om jag skrefwe tusende bref, blandas altid wänskapen, såsom dygdens rikaste frugt, däribland, wänskap, kärlek och dygd är dess endaste syftemål⁴⁵

Exklamationer är högfrekventa, liksom ett annat av den känslösamma stils kännetecken, de berömda punkterna, *points de suspension*, i varierande antal (här upp till sex).⁴⁶ Från vänskapen med den kvinnliga adressaten går Adelaide över till sin tacksamhet mot den okände manlige välgöraren. Återigen exklamationer och punkter, och nu även tårar: ». Mina tacksamhets tårar bära största witnesbördet om min ärkändsla Ack!

om jag finge se honom! Ack om jag finge kalla honom min Far! kasta mig för hans fötter! omfamna hans knän, och med mina små barn, wälsigna hans fotspår!» Numret avslutas med att brevskriverskan är »så rörd, at jag ej kan skrifwa mera», ett exempel på den sentimentala »outsäglighets»-toposen.⁴⁷

Känslan i det första citatet håller sig på ett abstrakt plan. I det andra citatet talas det om att kasta sig för välgörarens fötter och omfamna hans knän, men det rör sig om emblematiska, stereotypa uttryck. I Adelaires egna texter finns mycket lite av åskådlig beskrivning. Om adressaten Selima vet vi att hon bor på landet, har man och barn, är ett mönster av alla dygder och »hela sit Köns prydnad».⁴⁸ Gestalten förblir svårgripbar, och kommunikationen är dessutom enkelriktad eftersom Selima i sviten 1772 aldrig svarar på Adelaires brev. Åskådliga beskrivningar förekommer däremot i den inlagda romanen om den olyckliga fru Windham, och där kan det bli patetiska tablåer, med händer och ögon som lyfts till himmelen.

Adelaires val av ämnen begränsar sig ingalunda till privatsfären. Hon har ett socialt patos, ett engagemang för olyckliga kvinnor – änkor, »wärnlösa Fruntimer».⁴⁹ Hon är en ivrig försvarare av den etablerade religionen och en hängiven rojalist. Det senare visar sig redan i svitens tredje nummer, ett brev till Selima daterat 21 mars 1771, alltså samma månad som det fiktiva rojalistiska brevet vi tidigare diskuterat. Situationen är densamma i båda texter, väntan på monarkens hemkomst, och Adelaide träffar den rätta hänförda tonen, som ju är naturlig för henne:

Wårt samtal handlade endast om den oförliknelige Konung GUSTAF. . . . [...] våra hjertans rörelser, af wördnad, förundran och kärlek för hans dyrbara Person våra wälsignelser Wårt glada hopp om vår tilkommande sällhet Ack! hwilken glädje at få nedlägga våra hjertan för hans fötter [...].⁵⁰

Från propagandatexten 1771 känner vi igen glädje, hopp, kärlek, »hjer-tan». En skillnad är dock att Adelaires brev utgavs på hösten 1772, då Gustaf III framstod som segrare efter statsvälvningen i augusti. Adelaide sällar sig till hyllningskören.

Adelaide förflyttar sig ibland till en metanivå där hon kommenterar det egna skrivandet (något vi också sett i den rojalistiska texten 1771). Mot slutet av sviten börjar en mansperson, Herr Altid Ömhjertad, uppvakta henne med brev. Han anmärker att hennes »skrif-art» i tidskriftens första nummer, med de många avbrutna meningarna, skulle synas »något flygtig och ostadig» om den kommit från en man; förklaringen måste vara att Adelaides hjärta var »så rört, af sorgsna känslor», att hon »hastigt flygta[de] från et ämne til et annat». Herr Ömhjertad gör alltså en könsbunden uppdelning: av en man kan det förväntas att han är »stadig» och håller sig till språkliga normer; en kvinna däremot är emotionell, vilket förklarar hennes avsteg från normerna.⁵¹ I sitt svar avstår Adelaide från att explicit ta upp frågan om manligt respektive kvinnligt skrivande, men hon preciserar sin egen skrivsituation:

Jag har aldrig skrifwit til den wördnadswärda *Selima*, utan at wara i en slags transport, och som mina första bref äro *originaler* til de som där stå nämnda, har jag däruti ingen ting welat ändra; utom dess [=dessutom], när jag skrifwer i ömma ämnen, som uppfylla min själ, händer merendels at tårar blanda sig med bläcket, så at jag måste göra distance, där någon tår faller, och aldenstund jag aldrig kan skrifwa om, hwad jag en gång lagt på papperet, nödgas jag låta det wara.⁵²

Adelaide blir ovanligt konkret i sin beskrivning av skrivprocessen. Det är hennes tårar som skapar mellanrum på papperet, och eftersom hon aldrig skriver om sina texter förblir dessa i sitt ursprungliga skick, med hastigt avbrutna meningar. Hon skriver alltid till *Selima* »i en slags *transport*» (det påminner om den rojalistiske brevskrivaren 1771: »liksom utom sig»), men därtill är hennes brev »*originaler*», direkta uttryck för hennes känsla. Adelaide tillägger att hon aldrig lärt sig några regler för skrivandet eller läsandet: »all ting är hos mig blotta naturen, lika som de små wilda blomstren i skogen». Här finns ett anspråk på autenticitet och naturlighet. Men samtidigt påpekar Adelaide att felet i hennes brev beror på att hon aldrig haft möjlighet att förkovra sig som skribent, att hon saknat »lärdom», »upmuntran» och »rådgifware».⁵³ Kommentaren antyder en annan förklaring än hos Herr Ömhjertad till skillnaden mellan

manligt och kvinnligt skrivande: bristen på skolning hos kvinnor.

Jämförelsen med den rojalistiska texten från 1771 kan hjälpa oss att sätta fingret på det som är nytt hos Ahlgren. I det förra fallet är känslan ett instrument; målet är att skapa entusiasm för kungen. Hos Ahlgren kan känslan vara instrumentell, som i hennes kungahyllningar, men den är sig överallt lik, ständigt på samma höga nivå, och den tycks ofta bli ett mål i sig. Syftet verkar vara att skapa en emotionell gemenskap mellan Adelaide och den kvinnliga läsekretsen. Men där fanns också en annan målsättning, den kommersiella. Vi påminns om detta i de »kungörelser» som då och då avslutar tidskriftsnumren, med uppgifter om pris och försäljningsställe – Stolpes boklåda – och om andra skrifter till salu hos Stolpe.⁵⁴ Adelaides tårar var också underhållning på bokmarknaden.

HÄNDER NÅGOT NYTT med känslan i 1700-talets svenska medier? Av mina stickprov att döma kan svaret vara både nej och ja. I de båda exemplen på politiska medier används affekter – trots motsatta ideologiska förtecken – på traditionellt retoriskt vis, som medel för att uppnå ett mål, som vapen i maktkampen. Nytt i fallet *Den Ofrälse Soldaten* är att underprivilegierade grupper i kraft av tryckfrihetsförordningen 1766 deltar i mediestriden på samma villkor som de traditionella eliterna.

Hos den kvinnliga tidskriftutgivaren däremot tenderar känslan bli ett självändamål. Texten präglas nästan genomgående av ett högt affektläge⁵⁵ – tvärt emot Quintilianus rekommendation att affekten inte skall vara för länge. Catharina Ahlgrens *Brefväxling Emellan Twänne Fruntimmer* är ett tidigt svenskspråkigt exempel på en framväxande 1700-talssentimentalitet, ett par år före Goethes Werther och något decennium före Thorilds och Lidners genombrott.

För värdefull hjälp under arbetets gång tackar jag varmt Bo Bennich-Björkman, Uppsala, Margareta Björkman, Mälardalens högskola, Anna Cullbed, Uppsala, Ingeborg Nordin Hennel, Stockholm, Sigurður Pétursson, Reykjavík, samt Ann Öhrberg, Uppsala.

I Quintilianus, *The Orator's Education*, ed. and transl. Donald A. Russell, Loeb Classical Library, Cambridge Mass. & London 2001, III (Books 6-8), 6.2.3, s. 46-47. De relevanta avsnitten om affekter i bok 6 finns delvis översatta till svenska i Quintilianus, *Den fulländade talaren*, övers. Bengt Ellenberger, Stockholm 2002. Om affekterna hos Quintilianus se t.ex. Brian Vickers, *In Defence of Rhetoric*, Oxford 1988, s. 76-80. – Quintilianus diskuterar relationen mellan *pathos* (*adfectus*) och *ethos* (*mores*), 6.2.8 ff.

2 6.2.5-6, 2001 s. 46-49: »Probationes enim efficiant sane ut causam nostram meliorem esse iudices putent, adfectus praestant ut etiam velint; sed id quod volunt credunt quoque. [...] ita omnem veritatis inquirendae rationem iudex omittit occupatus adfectibus: aestu fertur et velut rapido flumine obsequitur.»

3 6.2.28, 2001 s. 58-59: »Primum est igitur ut apud nos valeant ea quae valere apud iudicem volumus, adficiamurque antequam adficere conemur.»

4 6.2.29-35, 2001 s. 58-63. Om *enargeia* (*evidentia*) se t.ex. Vickers 1988 s. 79.

5 6.1.27-28, 2001 s. 30-33: »in qua si moramur, fatigatur lacrimis auditor et requiescit et ab illo quem ceperat impetu ad rationem redit. Non patiamur igitur frigescere hoc opus, et adfectum cum ad summum perduxerimus relinquamus, nec speremus fore ut aliena mala quisquam diu ploret [...]»

6 Gerhardus Johannes Vossius, *Elementa rhetorica eller Retorikens grunder*, översatt och utgiven av Stina Hansson, Litteraturvetenskapliga institutionen, Göteborgs universi-

tet, Meddelanden nr 5, Göteborg 1990. – 1700-talsupplagor: Av den utförliga versionen har jag sett två utgåvor, en på latin, Stockholm 1707, och en på svenska, Stockholm 1732 – båda upptagna i databasen Svensk bibliografi 1700-1829, SBI7. Av den korta versionen upptar SBI7 åtta upplagor, sex på latin, två på svenska; den tidigaste (på latin) är tryckt i Göteborg 1702; övriga sju upplagor är tryckta och förlagda hos J.L. Horrn far och son (J.L. Horrn d.ä., Stockholm 1728, 1738; J.L. Horrn d.y., Västerås från 1751), som tar över marknaden under andra hälften av 1700-talet. Tack till Bo Bennich-Björkman som hjälpt mig att reda ut Horrn-upplagorna. – Stina Hanssons uppgift i Vossius 1990 s. 42-43 att utrensningarna gäller generellt för upplagorna från 1674 till 1830 behöver justeras.

7 Gerhard. Joh. Vossii *Elementa rhetorica* [...], Stockholm 1732, s. 13-14 (utförlig version); Västerås 1770, s. II-12 (kort version). Vossius 1990, s. 12.

8 Stockholm 1732, s. 14. Vossius 1990, s. 12.

9 Se Stina Hansson i Vossius 1990, s. 42. 10 Stockholm 1732, s. 75; Västerås 1770, s. 56. Vossius 1990, s. 35.

11 1724 års skolordning, i B.R. Hall (utg.), *Sveriges allmänna läroverksstadgar 1561-1905*, Årsböcker i svensk undervisningshistoria, 7, Lund 1922, s. 43.

12 Om svensk skol- och universitetsundervisning i retorik se t.ex. Carina Burman, *Vältalaren Johan Henric Kellgren*, diss., Uppsala 1988, s. 30-48. Om betydelsen av praktiska övningar och imitatio se t.ex. Stina Hansson, *Svensk brevskrivning. Teori och tillämpning*, Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet, 18, Göteborg 1988; Marie-Christine Skuncke, *Gustaf III – Det offentliga barnet. En prins retoriska och politiska fostran*, Stockholm 1993, s. 129-133; Stina

Hansson (red.), *Progymnasmat. Retorikens bortglömda text- och tankeform*, Åstorp 2003.

13 Hall 1922, s. 47-48.

14 Hansson 1988, s. 32, samt Hansson, »Brevskrivning och progymnasmat. Exemplet Achrelius», i Hansson 2003, s. 224 (Achrelius brevundervisning utgavs i Åbo 1689).

15 Hall 1922 s. 43; Quintus Curtius ingår bland författarna på gymnasienivå, *ibid.* s. 47.

16 Hall 1922 s. 47. Om *progymnasmat* se Hansson 2003, särskilt presentationen av olika övningar i Stina Hanssons »Prolog», s. 13-17, samt hennes genomgång av skolordningarna, s. 175-176. Per-Johan Ödman observerar att det finns få konkreta belägg för förekomsten av *progymnasmat* i skolorna, men att det verkar vara »en tradition som blivit så självklar att den inte ens behöver verbaliseras», en »immanent pedagogik»: »Progymnasmat på lärdoms skolor i Sverige, Finland och Estland 1610-1814», i Hansson 2003, s. 217-218.

17 Jacob Lindblom, åminnelsetal över Samuel Älf, Linköping 1799, citerat efter Torkel Stålmärck, *Jacob Wallenberg. Ostindiefarare/Präst/Författare*, Stockholm 1995, s. 14. Om Kellgren och Vossius se Burman 1988, s. 31, 199.

18 Se Skuncke 1993, s. 135, samt Stina Hansson, »Privatundervisning och progymnasmat – två nedslag», i Hansson 2003, s. 230-237.

19 Carl Fredrik Scheffer till prins Gustaf, 26/5 1759, tryckt i [C.F. Scheffer], *Commerce épistolaire entre un jeune prince et son gouverneur*, Stockholm 1771, s. 82-87 (»mettre devant les yeux des hommes des illusions propres à les émouvoir, à les toucher, à les séduire», s. 82); se Skuncke 1993, s. 240.

20 Ann Öhrberg, *Vittra fruntimmer. Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare*, diss. Uppsala, Hedemora 2001, *passim*.

21 Se Stina Hansson, *Salongsretorik. Beata Rosenbane (1638-74), hennes övningsböcker och den klassiska retoriken*, Skrifter utgivna av

Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet, 25, Göteborg 1993, samt Öhrberg 2001, s. 41-47, kap. II:2-3, s. 276.

22 Om »retorik» se t.ex. Skuncke 1993, s. 15-16. Den nutida betydelsen av »medier» saknas ännu i SAOB:s artikel »medium» från 1945.

23 Peter Burke, *The Fabrication of Louis XIV*, New Haven & London 1992, s. 13.

24 Burke 1992, s. 15-18 (kap. »Persuasion»).

25 För ett försök att systematisera muntliga och skriftliga verbala medier i 1700-talets Frankrike se Robert Darnton, *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*, New York & London 1995, s. 188-191. Om skvaller i svensk politisk kultur se Karin Sennfelt, *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*, diss. Uppsala, Hedemora 2001.

26 Om allmänna kungörelser se Elisabeth Reuterswärd, *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*, diss., Lund 2001.

27 *Nationalencyklopedien*, 13, Höganäs 1994, s. 199 (»media»), 205 (»medier»).

28 Jfr t.ex. Ingemar Oscarsson om essätidskrifter, »Med tryckfrihet som tidig tradition (1732-1809)», i *Den svenska pressens historia*, 1, red. Karl Erik Gustafsson & Per Rydén, Stockholm 2000, s. 100 ff.

29 *Stockholms Wecko-Blad* 1771. Jfr Bernhard Lundstedt, *Sveriges periodiska litteratur. Bibliografi*, 1, Stockholm 1895, s. 30, samt Oscarsson 2000, s. 213.

30 Se t.ex. Skuncke 1993, s. 69-82, 97-115; Mikael Alm, *Kungörelse i elfte timmen. Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772-1809*, diss. Uppsala, Stockholm 2002.

31 Se t.ex. Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766-1772*, Stockholm & Helsingfors 2003.

32 *Bref Ifrån en Wän i Stockholm, til en Wän på Landet, Angående de ifrån Hans Kongl. Maj:t Med Fändriken Herr Liljeborn nyligast hembragte Tidningar*, Stockholm 1771. Om bakgrund, tendens och spridning se Skuncke,

»Medier, mutor och nätverk«, i Skuncke & Tandefelt 2003, s. 274-275.

33 Se Ingemar Carlsson, *Olof Dalin och den politiska propagandan inför »lilla ofreden«*, diss., Lund 1966, s. 102-104.

34 La Serre, *Le secrétaire à la mode*, 1641, på svenska *Anvisning til rätta och tydeliga brefs stäl- lande*, 1755, enligt Hansson 1988, s. 49.

35 Se Sven Delblanc, *Åra och minne. Studier kring ett motivkomplex i 1700-talets litteratur*, diss. Uppsala, Stockholm 1965, s. 190-192, 225-227; Skuncke 1993, s. 269-270, 277-278.

36 Om det politiska läget och mediedebatten se Skuncke, »Medier, mutor och nätverk«, i Skuncke & Tandefelt 2003, med referenser.

37 [Lars Anders Chierlin], *Den Ofrälse Soldaten, Eller En gammal Under-Officerares Swar, Til Sin Brors-Son, Om Soldate-Lefnaden*, Stockholm 1771. Om Lars Anders Chierlin (1739-1821) se Hj. Lindeberg i *Svenskt biografiskt lexikon*, 8, 1929, s. 443-447. Om *Den Ofrälse Soldaten* se t.ex. P.J. Edler, *Om börd och befördran under frihetstiden*, diss. Lund, Stockholm 1915, s. 89, 152 ff., Magdalena Hellquist, »Och kunde den åtalade icke erinra sig... Kring ett tryckfrihetsmål och Brings notiser därom«, *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 53, 1966, s. 74-79, samt Anders Burius, *Ömhet om fribeten. Studier i frihetstidens censurpolitik*, diss., Uppsala 1984, s. 323-324.

38 Chierlin 1771, s. 4 (»capitulera«: ingå avtal om värvning).

39 s. 5.

40 s. 13.

41 s. 9.

42 [Catharina Ahlgren], *Brefwäxling Emellan Twänne Fruntimmer, Den ena i Stockholm Och Den andra på Landet I Åtskillige blandade Ämnen*, Stockholm 1772. Lundstedt 1895, s. 81.

43 Om Catharina Ahlgren (1734- ?) och hennes tidskrift se Margareta Berger, *Äntligen ord från qvinnobopen! Om kvinnopress under 1700-talet*, Stockholm 1984, s. 27-32, 51-58; Lisbeth Larsson, »Min kiära Syster och oförläpnelige Wän! Om 1700-talets svenska press och dess fruntimmerstidskrifter«, i

Nordisk kvinnolitteraturhistoria, I, red. Elisabeth Möller Jensen, Eva Hættner Aurelius & Anne-Marie Mai, Höganäs 1993, s. 434-438; Oscarsson 2000, s. 181; Margareta Björkman, *Catharina Ahlgren – Ett skrivande fruntimmer i 1700-talets Sverige*, under publicering på Atlantis förlag, Stockholm. Om Ahlgren som översättare har Margareta Björkman bl.a. skrivit »The Use of Translations. Catharina Ahlgren, Literary Intermediary in Late 18th Century Sweden«, i *La Traduction des langues modernes au XVIIIe siècle ou »La dernière chemise de l'amour«*, réd. Annie Rivara, Paris 2002, s. 139-158.

44 Essätidskrifter: jfr Oscarsson 2000, s. 101-102. Sista numret av *Then Swänska Argus* 1734 (nr 52). Ahlgren 1772, s. 96.

45 Ahlgren 1772, s. 2. Citeras av Lisbeth Larsson, som menar att texten skapar »ett alldeles eget, avskilt, kvinnligt rum av högstämmd känslsamhet, ren vänskap och innerlig kärlek«, 1993 s. 435 f. Om vänskapskult på 1700-talet se *Ljuva möten och ömma samtal. Om kärlek och vänskap på 1700-talet*, red. Valborg Lindgärde & Elisabeth Mansén, Stockholm 1999, särskilt Jakob Christensson, »Kärlek eller vänskap? En gustaviansk lexikografs slutliga ståndpunkt«, s. 259-279. För en undersökning ur queer-perspektiv om relationer mellan kvinnor på 1700-talet se Angela Steidele, »Als wenn Du mein Geliebter wärest.« *Liebe und Begehren zwischen Frauen in der deutschsprachigen Literatur 1750-1850*, Stuttgart 2003.

46 Om den känslsamma stilen se t.ex. Gunnar Svanfeldt, *Posten 1768-1769 och dess författare*, diss., Uppsala 1937, s. 298 ff., Horace Engdahl, *Den romantiska texten*, diss., Stockholm 1986, s. 120 f.

47 Ahlgren 1772, s. 4. Outsäglighet: jfr Anna Cullhed, »Tärarna och orden. Bengt Lidners 'Till min mors skugga'«, i *Poetiska världar. 33 studier tillägnade Bengt Landgren*, red. Håkan Möller m.fl., Stockholm/Stehag 2002, s. 85-86.

48 Ahlgren 1772, s. 16. Om bristen på åskådlig beskrivning jfr Mats Malm, *Textens auktoritet. De första svenska romanernas villkor*, Stockholm/Stehag 2001.

49 Ahlgren 1772, s. 47. Jfr Berger 1984, s. 29, samt Öhrberg 2001, s. 248, 362: kvinnopolitiskt inlägg i tidskriftens andra svit, 1773.

50 Ahlgren 1772, s. 9.

51 Ahlgren 1772, s. 71. Jfr Larsson 1993, s. 436 f. Om manligt / kvinnligt skrivande jfr Hansson 1988, s. 57-58, samt Öhrberg 2001, s. 152-154.

52 Ahlgren 1772, s. 73.

53 Ibid.

54 »Kungörelser», t.ex. s. 28, 56.

55 Jfr Otto Fischer, »Uttryck och förståelse. Thorilds 'Passionerna'», i *Poetiska världar* 2002, s. 75.